

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
The Holy Cattle Slaughterer in the Persian Mithraism
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

گاوکش در استوره مهر ایرانی*

علی نیکویی**

دکتری پژوهش هنر، پژوهشکده نظر، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۷/۰۲ تاریخ اصلاح: ۹۷/۰۷/۱۶ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۸/۱۵ تاریخ انتشار: ۹۷/۱۱/۲۴

چکیده

استوره مهر یکی از کهن‌ترین اساتیر ایران است؛ این باور بر بسیاری از آیین‌ها و ادیان بعد از خود تأثیر مستقیم نهاده که مقالات و کتاب‌های متعدد توسط محققان ایرانی و غربی در مورد آن نوشته شده است. تأثیر آن بر ادیان زردشتی، مسیحیت، یهود و برخی از آیین‌های اسلامی و عرفان‌های شرقی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. آیین پر رمز و راز مهر در دوران باستان از خاستگاه خود (ایران) توسط نظامیان و جنگاوران به سوی غرب می‌رود و مورد پذیرش و اقبال قرار می‌گیرد و برای این ایزد، مهرکده‌های بسیاری در سراسر امپراطوری روم از ترکیه^۱ و سوریه^۲ امروزی تا آلمان^۳، لهستان^۴، ایتالیا^۵، فرانسه^۶ و... ساخته می‌شود؛ در میترائیسم غربی زمینه اصلی موضوع گاوکشی مقدس است که تصویر آن به شکل نقاشی و نقش برجسته در تمامی معابد مهری برجاست اما مهرپرستی در سرزمین مادری (ایران) گونه‌ای دیگر رقم می‌خورد؛ در دوران ساسانیان با رسمی شدن دین زردشت آثار و نشانه‌های مهرپرستی از میان می‌رود و اکثر معابد مهری تبدیل به آتشکده‌های زردشتی می‌شود و اهورامزدا خدای واحد با یارانش مهر و آناهید ظاهر می‌شود. آیین مهر به حیات خویش ادامه داده و رسوم و آداب آن در دین جدید رسوخ می‌کند و ایزد مهر یاور اهورامزدا می‌شود. پس از ساسانیان با ورود اسلام آتشکده‌ها تبدیل به اماکن مقدس اسلامی می‌شوند، و رسوم مهری با دگردیسی در آیین‌های اسلامی تداوم می‌یابد، ناملايمات تاریخی و دگرگونی‌های دینی در شکل و عملکرد مهرابه‌ها سبب شد امروزه کمترین نشانه‌های مستقل از معبد مهری در ایران مانده باشد اما در غرب مهرابه‌ها تبدیل به کلیسا شدند و بسیاری از باورهای مهری پس از رسمیت یافتن مسیحیت در دین عیسوی رسوخ کرد. البته در محدوده فلات ایران بخش‌هایی هم بودند که نسبت به قسمت مرکزی ایران دستخوش کمترین تغییر شده‌اند، مانند ارمنستان که ارمنیان از اولین گروندگان کیش عیسوی بودند. بسیاری از نشانه‌های مهرپرستی ایرانی را در مسیحیت ارمنی می‌توان دید. مهرپرستی ایرانی و مهرپرستی غربی شباهت‌های بسیاری با یکدیگر دارند اما تفاوت‌های بنیادین نیز بین آن دو وجود دارد؛^۷ با توجه به اثرگذاری مهرپرستی بر مسیحیت لاجرم مسیحیت غربی نیز تفاوت‌های بنیادین با مسیحیت فلات ایران (ارمنستان) دارد^۸ که در این مقاله با تکیه بر نمادها و نشانه‌های میتراپی در نقوش و تزیینات به تفاوت‌های موجود پرداخته می‌شود.

واژگان کلیدی

استوره، گاوکش، مهر، میترا، ایران، ارمنستان، شاهین، گاو، شیر.

فرضیه

تصویر کشنده گاو در مهرپرستی ایرانی با میترائیسم غربی متفاوت بوده؛ در مهرپرستی ایرانی تصویر گاوکش شیر یا شاهین است اما در مهرپرستی غربی این تجلی مهر در قالب یک انسان است؛ که باعث تفاوت در تزیینات کلیساهای غربی و کلیساهای ارمنستان (مسیحیت شرقی) نیز شده است.

مقدمه

مهر، بزرگ‌ایزد آریایی که خدای نور و فروغ خورشید، پیام‌آور روشنایی و از میان برنده تاریکی، حامی جنگ‌جویان و راستگویان، ایزد شکار و قربانی و کشنده گاو مقدس است که موجب فراوانی و برکت در میان انسان و حیوان و نبات می‌شود؛ استوره میترا با نمادها و نشانه‌هایی در جهان شرق و غرب جلوه‌گر شده و این استوره تأثیرات عمیقی بر دین و فرهنگ و هنر جهان مسیحی گذاشته و از طرفی در آیین‌های ایرانی-اسلامی نیز دگرذیسی کرده است. در آیین ساده آریایی‌ها آسمان، آتش، باد، خورشید، ماه، ستارگان و باران که همگی مظاهر زندگی هستند پرستیده می‌شوند و در برابر آن‌ها نیروهای زیان‌بار و طبیعت به اشکال اهریمنی و پلید مجسم و نکوهش می‌شوند (صمدی، ۱۳۷۶: ۱۷).

استوره بخشی از مردم‌شناسی فرهنگی و خاستگاه آن تفکر و عاطفه بشری و بازگوکننده آرزوهاست از این‌رو با فلسفه و دین پیوندی نزدیک دارد و در آثار ادبی و هنری تأثیر فراوان گذاشته است. هرچند استوره‌ها در جزئیات با هم متفاوتند اما ساختارشان شبیه به هم بوده زیرا همگی طرحی جهانی دارند. استوره مهر که پیام‌آور نور و روشنایی است با رسالت قربانی گاو پا به دنیا می‌گذارد و برکت و فراوانی را با جاری کردن خون مقدس گاو به جهانیان عرضه می‌دارد، گیاه، حیوان و انسان بارور می‌شود و هستی قوام می‌یابد. به نقل از «هرودوت» ایرانیان باستان به خدایان متعدد و معابد گوناگون عقیده نداشتند و پرستش چندین خدا را نشانه حماقت می‌شماریدند و شدیداً بر این باور بودند که خدایان از جنس انسان نیستند و عبادت ایرانیان چنین بود که بر قلعه بلندترین کوه‌ها می‌رفتند و آنجا خدای خویش را ستایش می‌کردند.^{۱۰} ایرانیان مهر و آناهید (خورشید و ماه) و نمادهای آنان چون آب و آتش و درخت و کوه را گرمی می‌داشتند و در غارهای طبیعی یا جوار چشمه و درخت کهنسال نیایش می‌کردند و بعدها چهارتاقی‌ها را به منزله غار برپا داشتند که همان نیایشگاه‌های مهر و آناهیتا باشد.

تعریف استوره

استوره مجموعه باورها و رسوم و فرهنگ و دانش و اندیشه

بشری در گذر زمان است و بیانگر آرمان‌های بشری است، که در گذر تاریخ حیات تازه و هویت خاص یافته است. حوادثی که در استوره نقل می‌شود، همچون داستان واقعی تلقی شده زیرا به واقعیت‌ها برگشت داده می‌شود و همیشه سیر منطقی را دنبال می‌کند (آموزگار، ۱۳۷۴: ۵ و ۴).

موضوع مهم در استوره‌شناسی اهمیت نمادهاست که نقش خدایان و قهرمانان را در زندگی اجتماعی مردم در دوران گذشته روشن می‌سازند. استوره نقل‌کننده سرگذشتی قدسی و مینوی است «حقیقت استوره بیش از هر چیز حقیقتی دینی و معنوی است به یک اعتبار خاص سحرآمیز» (شایگان، ۱۳۵۵: ۱۰۶).

هدف از مطالعه استوره شناخت و تفسیر دانش نخستین بشر و چگونگی اندیشیدن او به پدیده‌ها و احوال عالم است؛ استوره رفتار ذهنی بشر نخستین به منظور دستیابی به حقیقت و کنه هستی است. امروزه پذیرفته شده که استوره و افسانه می‌تواند ریشه در حقایق تاریخی داشته باشد و اغلب این‌گونه بوده است، البته موضوعات اساطیری بسیاری از کشورهای مختلف در صدد توجیه جهان‌اند. اولین کارکرد استوره درک شگفتی جهان و انسان و تجربه حرمت در مقابل این راز است. دومین کارکرد استوره بُعد کیهان‌شناختی است که علم به آن می‌پردازد. سومین کارکرد استوره نقش جامعه‌شناختی^{۱۱} آن است، وظیفه استوره حمایت‌کردن از یک نظام اجتماعی معین و اعتباربخشیدن به آن است. در اینجاست که استوره‌ها در مکان‌های مختلف تفاوت زیادی با یکدیگر دارند. چهارمین کارکرد استوره نقش تعلیم و تربیت است و به نحوه سپری کردن زندگی انسانی تحت هر شرایطی می‌پردازد (کمبل، ۱۳۹۴: ۶۰ و ۶۴). استوره چون به اعمال موجودات فراطبیعی و تجلی قدرت‌های مقدس آنان می‌پردازد، برای همه اعمال برجسته انسان نیز الگویی نمونه‌وار می‌شود. «ژرژ دومزیل» استوره‌شناس برجسته فرانسوی نظریه «ایدئولوژی سه کنش (کارکرد)» را ارایه داد. با این بررسی‌ها، ایزدان و پهلوانان و دیگر مسائل و آیین‌های وابسته به آنها دیگر عناصری منفک نبودند، بلکه بخشی از ساختاری متشکل به شمار می‌آمدند که هر یک در آن کارکرد خاص خود را داشت. او با همین شیوه توانست فرهنگ کهن و دین روم را از نو کاملاً بازسازی کند^{۱۲} (ستاری، ۱۳۹۲: ۱۰ و ۳۵).

استوره مهر در ایران و غرب

«مهر»^{۱۳} به معنی عشق، محبت، حب، دوستی، داد، عهد و پیمان^{۱۴} و در جای دیگر معانی دوستی، محبت، رب‌النوع آریایی نیز برای معنی مهر به کار رفته است؛ در فارسی پسین واژه مهر شکل متأخر واژه میترا است که به معنی خورشید است.^{۱۵} یک نکته

نماد برجسته آیین میترا است، اما براساس نقش‌ها و تندیس‌های موجود در پرستشگاه‌های مهری بهترین نماد در خور نگهداری و پروراندن تخمه در آب، دُلفین بود؛ دُلفین فرزند خود را مانند پستانداران با دادن شیر در آب بار می‌آورد، پس می‌تواند از میترا در آب نگهداری کند؛ گروهی نیز بر این باور بودند که محل زایش میترا در آب نبوده بلکه در آتش بوده است. این امر با مفاهیمی که ایرانیان از آتش به عنوان شاهد یا گواه می‌گرفته‌اند مطابقت دارد زیرا میترا خدای عدالت و داوری است، پس با آتش ارتباط نزدیکی دارد (رستم‌پور، ۱۳۸۲: ۱۰۰).

داستان زایش و حیات مهر و اناهیتا به روایت مختلف گفته شده اما آنچه مسلم است پیوستگی این دو ایزد با آب و عناصر مرتبط با آب است که بسیار در هم تنیده و تفکیک آن دشوار است.^{۱۹} جدا از چگونگی زایش مهر، زمان زاییده‌شدن مهر نیز در خور توجه است، زیرا تولد مهر یک حادثه نجومی است که یک شب در سال رخ می‌دهد و آن شب یلداست که چندین هزاره در ایران سابقه دارد، ۳۰ آذر یا ۲۰ دسامبر کوتاه‌ترین روز و بلندترین شب را در طول سال دارد اما بلافاصله پس از آغاز دی، روزها به تدریج بلندتر و شب‌ها کوتاه‌تر می‌شود، به این دلیل این شب را شب یلدا به معنی تولد خورشید شکست‌ناپذیر که همان ایزد مهر بود، نامیده‌اند. اگر به معنی یلدا دقت شود ارتباط آن با خورشید و ایزد مهر بهتر نمایان می‌شود؛ در برهان قاطع ذیل واژه یلدا چنین آمده است: «یلدا کلمه‌ای است سریانی به معنای میلاد عربی که شب اول زمستان و شب آخر پاییز است (اول جدی و آخر قوس) و آن در تمام سال درازترین شب‌هاست و یا نزدیک به آن شب، آفتاب به برج جدی تحویل می‌کند و می‌گویند آن شب به غایت شوم و نامبارک است و برخی گفته‌اند شب یلدا یازدهم جدی است.^{۲۰}» «بیرونی» می‌نویسد: دی ماه و آن را خورماه نیز می‌گویند، نخستین روز آن، خرم روز (خره‌روز یا روز خورشید) است و این روز و این ماه هر دو به نام خدای بزرگ هرمزد است... (بیرونی، ۱۳۲۱: ۲۵۶).

همه این اشاره‌ها و نام‌ها، حاکی از آن است که شب یلدا و روز دیگان، پیوند استواری با مهر دارد که از این روز بر تاریکی چیره می‌شود و رو به افزایش می‌رود. این روز مهر است و نزد ایرانیان بسی گرامی بود و بزرگترین جشن، یعنی جشن تولد مهر به شمار می‌رفت که آغاز سال محسوب می‌شد (رضی، ۱۳۷۱: ۵۴۱). در آیین مهری، مهر پدیدآورنده جهان و خداوند جهان است، «آیین مهر از دوران فریدون در ایران برجای ماند که هر اندازه داد نیکوتر باشد دادخواهی و داوری کمتر می‌باید، از گفتار فردوسی به روشنی بر می‌آید که با شیوه مهرپرستی بدی‌ها و کژی‌هایی که پیش از آن در ایران روا بود از میان رفت. از دیگر ویژگی‌های مهرپرستی شادزیستن و بهره‌وری از جهان است و برای این بهره‌وری شایسته است با راستی و پاکی کوشش شود

ظریف در مورد خورشید و مهر شایان توجه است که نزد ایرانیان باستان خورشید مقام والایی داشته اما ایزد آن هور^{۲۱}، مقام چندان مهمی نداشته است؛ بنابراین ستایش آفتاب در حقیقت ستایش مهر یا میثره بوده است؛ (کریستین سن، ۱۳۷۸: ۱۰۲) آن چیز که در میان ایرانیان باستان به خورشید درجه بالای تقدس می‌داد صرفاً خورشید بودنش نبود بلکه انوار خورشید بود و مهر ایزد نور است، بهترین تفسیر از ارتباط خورشید و میترا می‌تواند این باشد که: میترا خود خورشید نیست، بلکه نور و روشنایی است که تاریکی را زائل می‌کند تا زندگی و شادمانی را به زمین هدیه دهد و با گرما و انوارش طبیعت را بارور سازد، دیوهایی که در تاریکی به سر می‌برند و سبب انتشار گناه و نافرمانی و ناپاکی و خشکی و بی‌برکتی زمین می‌شوند را دور می‌کند (کومن، ۱۳۸۳: ۲۵).

در ادبیات دینی ایرانیان جایگاه قرارگیری خورشید و میترا کاملاً مشخص است، اهورامزدا در قلمروی بی‌پایان، با فاصله از خورشید که به اندازه فاصله خورشید از زمین است فرمانروایی می‌کند، اهریمن در قلمروی تاریکی مطلق است و میترا در حد فاصل میان این دو قرار دارد (همان: ۳۰). در سرود میترای اوستا، چهار اسب سفید، ارابه زرین چرخ او را می‌کشند، و این بدان معنی است که خدا تا هنگامی که در بامدادان تن خود را درخشان و نورانی می‌کند، رویدادهای بسیاری را پدید می‌آورد.

نیروی باطنی و سحرآمیز، مهر را از درون صخره‌ای به جهان خارج، بیرون افکنده است؛ میترا در این حالت کاملاً عریان است و کلاه فریجی به سر دارد، دستش را بلند کرده و خنجری و مشعلی به آن گرفته است، او زاییده روشنایی است و از دل سنگی زاده شده است. صخره‌ای آبدستن شد و میترا را زایید (رضی، ۱۳۸۱: ۲۹۶). این تصویر از تولد میترا در مهرابه‌های اروپایی موجود است. لازم به یادآوری است که تاکنون هیچ مجسمه یا نقش برجسته‌ای از تولد میترا با مشخصات ذکر شده در ایران پیدا نشده^{۲۲}، و تنها نقش برجای مانده از مهر همان است که در تاق بستان کرمانشاه در صحنه تاج‌گیری اردشیر از اهورامزدا مشاهده می‌شود که مهر بر گل نیلوفر ایستاده در حالی که برسمی در دست دارد و تاجی از شعاع‌های نور بر سر گذاشته است. عده‌ای بر این باورند که مادر میترا، ناهید در آب از تخمه زردشت بارور شده است.

برخی گفته‌اند که این نطفه درون نیلوفری در آب دریاچه هامون نگهداری می‌شده است؛ شاید از این‌روست که تصاویر را گاه بر نیلوفر آبی یا لوتو^{۲۳} نشان داده‌اند. نمادهای مهری پیوند خاصی با آب دارند، همانند بارورشدن دوشیزه در آب و بارورشدن صدف و پروراندن مروارید در آب باعث شده است که پیروان میترا تصور کنند که میترا چون مروارید از میان صدف زاییده شده است و یا چون تخمه (فر زردشت) در آب نگهداری می‌شد به نظر می‌آید جای نگهداری آن را در گل آبی نیلوفر می‌دانستند و از این‌رو نیلوفر با دین مهر بستگی نزدیک دارد؛ نیلوفر و صدف دو

این مکان‌ها در نزدیکی خود با خبر نبوده‌اند. نماز بردن بر مهر کار هرکسی نبود، و رازها و فنونی سری داشت که هرکسی را بر آن آگاهی نبود، مهر تنها ایزدی است در اوستا که از پذیرفته‌نشدن نیایش او به خاطر درست اجرا نشدن سخن رفته است، به عبارت دیگر برخلاف سایر ایزدان که سخت‌گیری زیادی در مورد شیوه اجرای مراسم ندارد و عمل قربانی و هویت قربانی‌گزار را مهم می‌دانند، انگار مهر به شیوه اجرای مراسم نیایش نیز حساس است و کسانی را که درست او را نپرستند مجازات می‌کند. آیین نیایش مهر در بیشتر جاها با سنت زردشتی سازگار و شبیه به سایر ایزدان است، در سراسر اوستا می‌بینیم ایزد مهر چون اهورامزدا با هوم آمیخته به شیر، با برسم و با زبان خرد و «منثره»^{۲۱} ستوده می‌شود (پوردادود، ۱۳۵۶).

برپاداران مراسم گاوکشی در مهر ایرانی و مهر غربی

در مسیحیت غربی صحنه‌ای خاص در قالب‌های هنری متعدد از جمله نقاشی و تندیس ساخته شده که اکنون در بسیاری از کلیساهای اروپا به نام پی‌یتا^{۲۲} موجود است و آن‌که بیان درد و رنج مسیح (ع) و صبوری و همدردی مریم مقدس بوده در تاریخ هنر مسیحی با الگویی ثابت ظاهر شده است.^{۲۳}

پس از رسمی‌شدن دین مسیح توسط «کنستانتین»^{۲۴} در قرن چهارم میلادی و سعی بر از بین بردن آیین‌ها و رسوم پیشین، هنر و فرهنگ مسیحی به تدریج شکل گرفت. در اوایل مسیحیت، اولین بازلیک‌ها در جوار معابد قبلی یا بر ویرانه‌های آنها بنا می‌شد. همان‌گونه که معماری و تزیینات کلیسا از معابد میتراپی متأثر بود، برخی آداب و رسوم، آلات و ابزار، ظروف آیینی و پوشش سر و بدن نیز به دین جدید منتقل شده است.^{۲۵}، زمینه اصلی در میترائیسم، صحنه مذهبی قربانی مقدس یا گاوکشی که نقش کلیدی در تبیین آیین میتراپی دارد در اغلب مهرابه‌ها وجود داشته، چنانکه صحنه پی‌یتا نیز از زمینه‌های اصلی مسیحیت در مهراب کلیساها نیز ظاهر می‌شود (تصویر ۱).

این صحنه با الگویی ثابت در فضای غارمانند مهراب، مهر را به عنوان شخصیت اصلی در حال قربانی گاو نشان می‌دهد. ترکیب‌بندی به گونه‌ای است که تمام عناصر در کادری مثلثی شکل جای می‌گیرند (تصویر ۲). همین الگو بعدها در هنر مسیحی جلوه‌گر می‌شود. چنانکه تندیس حضرت مریم و عیسی در مکانی به شکل غار، با قوس گرد و گاه تیز و شکسته (مثلثی) ظاهر می‌شود. نمونه‌های بی‌شماری از تندیس‌های میترا در حال قربانی گاو در مهرابه‌ها و موزه‌های جهان وجود دارد. نقش پی‌یتا بیان درد و رنج و مصائب مسیح و غم‌خواری مریم مقدس است که در قالب هنر مذهبی-مسیحی، مادر و فرزند را در فضایی نمادین به تصویر می‌کشد. بررسی نمونه‌های متعدد حکایت از آن دارد که ترکیب‌بندی و

تا معیشت سالم به دست آید، چنین بود در گفتار اروپاییان نیز به جای مانده که مهربان برای رسیدن به پایه پیر می‌بایست از هفت (پله و درجه) بگذرند و چنین بود که گذر از این درجات با پذیرفتن سختی‌ها و آزمایش‌های فراوان همراه بوده است و همه رهروان را یارای رسیدن به پایه‌های بالا نبوده است. این هفت مرتبه در فرهنگ ایرانی به گونه هفت‌خوان رستم و در عرفان هفت‌شهر عشق بوده که عطار نیشابوری از آن سخن می‌گوید» (جنیدی، ۱۳۶۲: ۱۳).

ایزد مهر، ایزدی رهایی‌بخش است که هر ازگاهی بر زمین می‌آید تا با کشتن گاو (در آیین مهری) یا با رهبری کردن مردم (در آیین مانوی) نعمت و نجات را ارزانی مردم دارد (بهار، ۱۳۸۱: ۲۲۶). مهر در گردونه خویشت که چهار اسب سفید نامیرا آن را می‌کشند و نعل آنها از زر و سیم است، به پیش می‌راند؛ میترا در کیش زردشت ایزدی سترگ و هزار چهره است که حتی تا به امروز عمیق‌ترین احترامات نسبت به او ادا می‌شود، به او سوگند می‌خورند، امور حقوقی در ظل حمایت او برگزار می‌شد و به هنگام رسیدگی به دعاوی قضایی و مجامع همگانی، او را فراخوانی می‌کردند (بوس، ۱۳۷۵: ۵۸۲).

او از نظم و راستی محافظت می‌کند، به داوری روان پس از مرگ می‌پردازد، جنگجویی توانا و نیرومند با نیزه‌های سیمین، زرهی زرین و شانه‌های ستبری است که شر خدایان شریر را در هم می‌کوبد (Gershevich, 1959: 121). مجموعه اسناد به جای مانده از مهرپرستی ایرانی نشان می‌دهد که این آیین، دینی رازورزانه بوده، مهرپرستی از این نظر با سایر ادیان جهان باستان تفاوت دارد که عضویت در آن ارثی نبوده و همه پیروان آن می‌بایست پس از رسیدن به سن بلوغ به شکل فعال و خودمدار داوطلب ورود به آن شوند. این در تقابل کامل با ادیان سنتی معمولی قرار می‌گیرد که در آن‌ها زاده‌شدن کودکی در یک خانواده به معنی شریک‌شدن خودکار و پیش‌انگاشته کودک در دین والدین محسوب می‌شده است (Beck, 1996: 176&185).

رازورزبودن مهرپرستی را از معماری تجمع پیروان این آیین می‌توان دریافت، در روم پرستشگاه‌های میترا، زیر زمین ساخته می‌شد و نور خورشید از راه سوراخی در سقف بر مکانی مقدس در معبد فرو می‌ریخت، مهرپرستان محل اجرای مراسم خود را غار می‌نامیدند و در شرایطی که دسترسی به غاری طبیعی ممکن نبود، اتاقی معمولاً زیرزمینی را با تزییناتی می‌آراستند تا به غار طبیعی شبیه شود، بر خلاف تمام سنن دینی شناخته شده معبد مهرپرستان از بیرون قابل تشخیص نبود و هیچ معماری چشمگیر و عناصر زیبایی‌شناختی یا با شکوه در آن به کار نرفته بود (White, 1990: 47&59). این ساده‌بودن و طبیعت‌گرا بودن معابد مهری نشانگر آن است که رازورزی در آن به راستی رعایت می‌شده و احتمالاً بسیاری از مردم همسایه معابد مهری از وجود

تصویر ۱. راست : مجسمه سنگی پی‌یتا، واتیکان. مأخذ: <https://fa.wikipedia.org/wiki/Pieta> -29.March.2018. چپ : پی‌یتای توبادزین (روستایی در لهستان)، موزه ملی ورشو لهستان، حدود ۱۴۵۰ م. رنگ حرارتی روی چوب. مأخذ: <https://en.wikipedia.org/wiki/Pieta> -29.March.2018.

به تبع آن در کلیساهای غربی کاربرد داشته است. از مرور یسنه‌ها^{۲۶} چنین برمی‌آید که اهورامزدا^{۲۷} (پدر) و سپندارمذ^{۲۸} (مادر) جفتی بوده‌اند که فرزندی را پدید آورده‌اند که صورت مینویی‌اش ارته^{۲۹} یا آشه (اردیبهشت) و صورت زمینی‌اش آذر بوده است؛ ازین‌رو است که آذر بارها و بارها با لقب پسر اهورامزدا مورد اشاره واقع شده است.^{۳۰} این خانواده مقدس با صورتی آسمانی از سه طبقه اجتماعی همسان هستند؛ پدر خردمند آسمانی (اهورامزدا) با مغان، ایزدبانوی باروری و رویش (سپندارمذ) با کشاورزان و فرزند ایشان که پسری جوان و جنگ‌آور است با ارتشتاران. هنگامی که دین زردشتی با ادیان پیشین در هم ادغام شد این مثلث به گونه‌ای دیگر که اهورامزدا (پدر)، آناهیتا (مادر) و مهر (پسر) جلوه‌گر شد. همین خانواده مقدس که در دوران هخامنشی پیوند با سنت‌های پیشازردشتی دارد و در کتیبه اردشیر دوم چون مثلثی مقدس مورد اشاره قرار گرفت. «به یاری اهورامزدا، آناهیتا و میترا (ناهید و مهر)، فرمان دادم که این آپادانا ساخته شود» (زرین‌کوب، ۱۳۸۴: ۱۹۵).

دلالت آسمانی این سه ایزد نیز در اخترشناسی ایرانی نهادینه شد و از این تمدن به سایر تمدن‌ها راه یافت چنانکه خورشید

قرارگیری آن در فضای غارمانند مثلثی شکل مهراب، برگرفته از صحنه گاوکشی میتراپی بوده که این صحنه یکی از مظاهر تداوم هنر و باورهای مذهبی است که از آیینی به آیین دیگر منتقل شده است، زمینه و موضوع اصلی در آیین مهر، قربانی گاو مقدس است و در دین مسیح مصلوب شدن پیامبر، که هر دو صحنه در مهراب معبد و کلیسا به نمایش درآمده‌اند. به موازات تبدیل پرستشگاه مهر به کلیسا، تندیس‌های عیسی (ع) و مریم نیز جایگزین نقش برجسته‌های میتراپی در مهراب شدند. به این‌صورت، صحنه‌های مقدس گاوکشی با همان ترکیب‌بندی مثلثی شکل تدریجاً (پی‌یتا) درون مهراب غارمانند در کلیسا ظاهر شد. به تدریج، صحنه پی‌یتا در قالب نقاشی، مجسمه و نقش‌برجسته به صورت هنری مستقل درآمد که در مهرابه‌ای اصلی یا گرداگرد کلیسا قرار گرفت (جوادی، ۱۳۹۵: ۱۶ و ۲۰).

در سطور پیشین به اثرپذیری صحنه پی‌یتا از گاوکشی میتراپی به جهت شکل و قالب ظاهری در فضایی مثلثی و غارمانند یا مهراب اشاره شد. خود این مثلث مقدس در اصل یک نشان مهم مهرپرستی شرقی است که پس از رفتن آیین مهر به غرب این مثلث مقدس در تزیین مهرابه‌ها و

جانور گاوکش، همان حالت نگاه‌داشت^{۳۷} مهری است. این گاوکش گاهی شیر است که پنجه بر پشت گاو گذاشته است، مانند آنچه در تخت جمشید و ورودی کلیسای گفارد ارمنستان می‌بینیم یا شاهین است مانند آنچه در کلیسای سنتاستپانوس جلفا یا سر در ورودی کلیسای گفارد و یا در قلعه ضحاک^{۳۸} در آذربایجان شرقی پیدا شده شاهینی بر پشت گاو چنگال فرو برده که حالت گاو همان حالت نگاه‌داشت مهری است (تصاویر ۷، ۸، ۹).

تصاویر شاهین، گاو و شاهینی که شکار خود را بالا می‌برد مانند آنچه بر سر در کلیساهای سنت استپانوس و گفارد وجود دارد را می‌توان در حجاری‌های سنگ لاشه‌های معبد آناهیتای کنگاور نیز دید که حکایت قدیمی‌ترین گاوکشی میتراپی به سبک شرقی است (تصویر ۱۰).

چون صحنه گاوکشی به شکل مهرابه‌های غربی در ایران وجود ندارد و به جای انسان گاوکش، شیر یا شاهین این کار را انجام می‌دهد، ما در هیچ‌کدام از کلیساهای ارمنستان و گرجستان که مذهبشان گریگوری بود اثری از نقش پی‌یتا نمی‌بینیم و اما همچنان نقش شاهین مقدس بر سردر کلیساها و یا بر گردن‌بند اسقف‌های ارمنه گریگوری و در نشان ملی ارمنستان مشاهده می‌شود (تصاویر ۱۱ و ۱۲).

همان‌گونه که گفته شد مهر ایزد حامی جنگجویان و جنگاوران بود و اساساً آیین مهر توسط سپاهی‌مردان ایرانی به سربازان رومی داده شد و ایشان اولین گروندگان غربی به آیین مهر بودند و همان‌گونه که گفته شد در جهان‌بینی ایرانی تجسم میترا نمادگرایانه بوده و از شمایل انسانی برای وی کمتر بهره می‌جستند؛ با نگاه به کتاب راهنمای رژه ارتش ایران این ایزد بزرگ جنگاوران در پرچم‌ها و درفش‌ها و تزیینات روی لباس سپاهیان ایرانی به شکل شاهین منقوش بوده است (تصویر ۱۳).

تصویر ۲. نقاشی دیواری از میترا در شهر مارینو- ایتالیا (قرن سوم). مأخذ: March.2018 - <https://en.wikipedia.org>.

(مهر)، ناهید (آناهیتا) و برجیس (هرمزد) را در تمام نظام‌های اختربینی سه ستاره سعد می‌دانند. در اساطیر ایران در مقابل خانواده مقدس که از دو والد و یک فرزند تشکیل می‌شوند، گویا شکل واژگونه از خانواده مقدس نیز موجود بود که از یک والد و دو فرزند همزاد تشکیل می‌شد، کهن‌ترین سند این الگو متن گاتها است که در آن سپندمینو و انگرهمینو^{۳۹} همزاد دانسته شده‌اند؛^{۴۰} منابع ساسانی نشان می‌دهد والد ایشان زروان^{۴۱} بوده است (هدایت، ۱۳۵۹: ۱۰۷ و ۱۰۳).

با نگاه به مطالب بالا ما دو مثلث داریم که یکی گیتیانه، مادی، ملموس و رایج در جوامع انسانی و دیگری مینویی، انتزاعی، فلسفی و آسمانی است. این دو نماد به دلیل شکلشان به جام و شعله آتش شباهت دارد و اگر این دو مثلث گیتی و مینو را با هم ترکیب کنیم به شکل بسیار آشنا می‌رسیم:

نماد بالا به ستاره داوود^{۴۲} نشان یهودیت مشهور است در حالی که خاستگاه آن ایرانی و ریشه در سنت مهرپرستی دارد و در تاریخ یهود ریشه ندارد؛ از دلایل اصلی گسترش استفاده از آن در بین یهودیان مقابله با صلیب مسیحیان بود. اولین استفاده‌ها از ستاره داوود در متون ابتدایی کابالا^{۴۳} به زبان عبری است. این سمبل همچنین در بسیاری کلیساهای مسیحی نیز مورد استفاده قرار می‌گرفت. تا قبل از قرن نوزدهم استفاده از ستاره داوود در بین یهودیان به طور رسمی تنها در جمهوری چک، اتریش، قسمت‌هایی از آلمان و پراگ انجام می‌شد. با ایجاد جنبش صهیونیسم این ستاره داوود نماد این جنبش شد و در اولین کنگره صهیونیسم^{۴۴} در سال ۱۸۹۷ میلادی به عنوان سمبل جنبش صهیونیسم برگزیده شد. اولین اشارات به ستاره داوود یا سپر داوود و ارتباط آن با شش ضلعی در قرن ۱۷ میلادی صورت گرفت. عبارت سپر داوود در سیدور (دعاهای یهودی) به عنوان نامی دیگر برای خداوند اسرائیل به کار رفته است.

تصویر ۳ نشان ستاره شش پر است و در معبد آناهیتای کنگاور دیده می‌شود و نشانه اهمیت این ستاره در آیین مهر است؛ معبد دوشیزه آناهیتا (به تعبیری مادر میترا) دارای علائم و نشانه‌های بسیار میتراپی بوده است.

این ستاره در ایران زمین رواج و اهمیت خود را حفظ کرده، چنان‌که در تمام متون مرتبط با اخترشناسی این نماد را همچون نشانه‌ای مقدس و نیرومند می‌بینیم و در اکثر آرایه‌های معماری مسجدهای ایرانی این نقش را فراوان همراه با چلیپا می‌بینیم (تصویر ۴).

در هیچ‌کدام از معابد مهری ایران یا ارمنستان و گرجستان و حوزه تمدنی ایران تاکنون هیچ صحنه گاوکشی مانند آنچه در مهرکده‌های غرب می‌بینیم، دیده نمی‌شود. در نقوش ایرانی (و سرزمین‌های حوزه تمدنی ایران)، کشته‌شدن گاو را می‌بینیم اما قربانی‌کننده، انسان نیست (تصاویر ۵ و ۶). یعنی گاو توسط جانوری قربانی می‌شود. اما حالت و وضعیت

تصویر ۶. نبرد شیر و گاو، ارمنستان. عکس: احسان دیزانی، ۱۳۹۲.

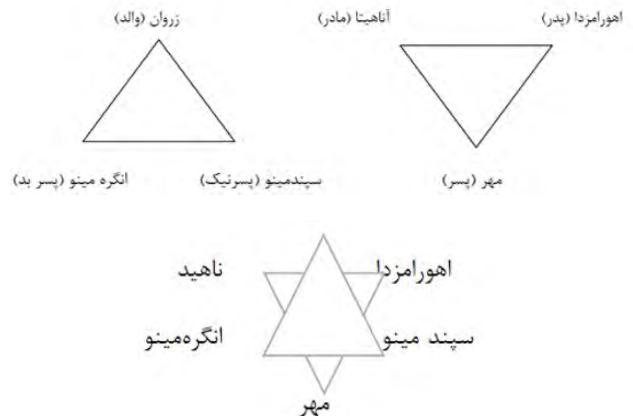

تصویر ۷. عقاب در حال شکار گاو. کلیسای سنت استپانوس. عکس: گلنار کشاورز، ۱۳۸۹.

تصویر ۸. تعقاب در حال شکار گاو کلیسای گفارد، ارمنستان. عکس: سید امیر منصور، ۱۳۹۲.

که میترا به شکل انسان ظاهر می‌شود و گاو را قربانی می‌کند؛ باید در جهان‌بینی شرقیان و غربیان جست، زیرا در جهان یونانی و رومی (غربی) خدایان را در کالبدی انسانی تجسم می‌کردند و حتی بر ایشان صفات انسانی قائل بودند [مانند خدایان المپ^{۴۰}]. اما در جهان‌بینی ایرانی چنین نبود و بیشتر قدرت‌های ایزدی به شکل نمادین تصویر می‌شدند. همان‌گونه که این تفاوت‌های

تصویر ۳. ستاره شش پر که در معبد آناهیتا دیده می‌شود. مأخذ: نگارنده.

تصویر ۴. ستاره مهرپرستی. مأخذ: کامبخش فرد، ۱۳۷۴.

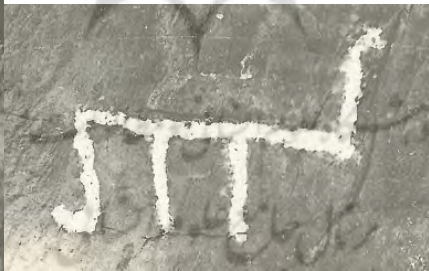
تصویر ۵. نبرد شیر و گاو، تخت جمشید. مأخذ: <https://de.wikipedia.org-24>.

نتیجه‌گیری

بی‌شک مهرپرستی ایرانی و میترائیسم غربی هرچند در خاستگاه یکی بوده و اشتراکات بسیاری داشتند که این اشتراکات در معماری و تزیینات معابد مهری غرب و شرق جلوه کرده اما تفاوت‌های بسیاری نیز داشتند؛ علت آنکه در مهرپرستی ایرانی حیوانی چون شیر یا شاهین، گاو را می‌کشد [درست در مقابل مهرپرستی غربی

تصویر ۹. شکار گاو به دست شاهین، قلعه ضحاک در آذربایجان شرقی، مأخذ: <http://faza-falamaki.com>- 24.March.2018

تصویر ۱۰. علایم و نقوش حجاری شده بر سنگ‌های لاشه‌ای معبد آناهید کنگاور به ترتیب از چپ به راست، تصویر عقاب، تصویر یک گاو و تصویر یک عقاب که گویا جسمی را شکار کرده و به سمت بالا می‌برد، عکس: کامبخش فرد، ۱۳۷۴.

می‌توان در تزیینات داخل کلیساهای شرق و غرب دید؛ برای نمونه اثری به نام پی‌تا که در کلیساهای غربی به وفور دیده می‌شود اما در کلیساهای شرقی اثری از آن نیست و علت آن باز می‌گردد به تأثیر باور و تجسم خداوند در کالبد انسانی در مهرپرستی غربی (میتراهی گاوکش شمایل انسانی دارد) که حاصل این اثربخشی می‌شود تجسم مسیح خون‌آلود در آغوش مادر و علت نبود چنین تصویری

بنیادین میان مهرپرستی شرقی و غربی بوده و از طرفی آیین مهر بر دین مسیحیت تأثیر فراوان گذاشت اما حاصل این تأثیرات در مسیحیت شرقی و غربی تفاوت‌های خود را داشته است ازیرا مسیحیت شرقی ملهم از مهرپرستی شرقی و مسیحیت- غربی تحت تأثیر مهرپرستی غربی بوده است. یکی از این تفاوت‌ها را

تصویر ۱۱. شاهین شکارگر به شکل گردنبندها بر گردن اسقف‌های ارمنی. مأخذ: <http://www.demokrathaber.org>- 26.March.2018.

تصویر ۱۳. سربازان ایران با درویش شاهین از راست به چپ: سرباز هخامنشی، سواره اشکانی، پیاده ساسانی، سواره ساسانی. مأخذ: شورای ارتش شاهنشاهی ایران، ۱۳۵۰.

تصویر ۱۲. نشان ملی جمهوری ارمنستان؛ تصویر شاهین و شیر. مأخذ: <https://fa.wikipedia.org/wiki>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پی‌نوشت‌ها

* مقاله حاضر برگرفته از کارگاه نظریه‌های نو با موضوع «گاوکش در استوره مهر ایرانی» است که به سخنرانی نگارنده در سال ۱۳۹۷ در پژوهشکده نظر برگزار شد.

۱. Roman Empire
۲. Turkey
۳. Syria
۴. Germany
۵. Poland
۶. Italy
۷. France

۸. مهر ایرانی به شکل نمادین و در قالب شیر و عقاب ظاهر شده است که تصاویر آن در ایران و ارمنستان وجود دارد، اما آنچه در میترائیسم اروپایی به چشم می‌خورد ظهور مهر در غالب انسانی است چنانکه سایر خدایان غربی نیز در پیکر انسانی ظاهر شده‌اند. اما در ایران همواره از قدیمی‌ترین دوران اساتیر و خدایان در قالب انسانی نداشته‌اند و اصولاً خدایان پرستی رسم نبوده است. گاه تندیس‌های کوچک از الهه‌های باروری وجود داشته و به ندرت مجسمه‌های عظیم همچون رسیم یونان و روم یا مصر باستان بر می‌خوریم. در سنگ‌نگاره‌های ساسانی بعضاً تصاویری از اهورامزدا و مهر و اناهیتا را نشان می‌دهد اما پیکرسازی از خدا و پیامبر در ایران شیوع و عمومیت نداشته است (جوادی، ۱۳۹۶: مصاحبه. پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر).

۹. در فلات ایران شامل ایران کنونی و منطقه قفقاز به خصوص ارمنستان زمینه اصلی آیین مهر که قربانی مقدس گاو است به گونه‌ای تصویرسازی شده است

تصویر ۱۴. قطعه‌ای از یک کمر بند اشکانی با نقش عقابی که گاوی را با خود می‌برد؛ موزه متروپولیتن. مأخذ: <https://raeeka.wordpress.com>

در کلیساهای شرقی (مانند کلیساهای گریگوری ارمنستان) نبود تصویر انسانی برای مهر در قربانی کردن گاو است زیرا به شکل نمادین قربانی گاو را شیر یا شاهین انجام می‌دهد؛ پس در تزیینات کلیساهای شرقی (ارمنستان) به جای تصویر پی‌تا تصاویر حیوانات مقدسی مانند شاهین یا شیر دیده می‌شود.

که میترا (مهر) در قالب انسانی ظاهر نشده (شاید به جهت منع تصویرسازی خدا و پیامبر که در آیین زردشت هم تأکید بر آن شده است) بلکه مهر در قالب عقاب یا شیر دیده می‌شود؛ اینکه چرا در دوران اشکانی یا پیش از آن هم در ایران صحنه گاوکشی نداشته‌ایم و مهر در قالب انسانی ظاهر نشده از ابهاماتی است که در مجالی دیگر باید به آن پرداخته شود (جوادی، ۱۳۹۶: مصاحبه).
۱۰. نگاه کنید به: هروودت، ۱۳۶۲: ۱۰۴.

۱۱. Sociology

۱۲. به عبارتی او به تاریخ و دین روم باستان که فاقد چهره‌های مشخص بود، محتوایی اسطوره‌ای داد و برای این کار، سنت هند باستان یاریگر تفسیر و تحلیل او شد. مثلاً به زعم او گزارش‌های شاهان نخستین روم و جنگ‌های آن‌ها به تنهایی چیزی را نشان نمی‌دهند. این اسناد گزارش‌هایی از تغییر و تحول اساتیر و جهان‌بینی هند و اروپاییان و دیگر اقوام ایتالیایی باستان هستند که بسیار پیش از رومیان سایر بودند و کم‌کم به شکل تاریخ ارایه شدند. نظریه «یزدان سه کنش» که هسته اصلی تحقیقات اوست، با کشف کتیبه میتانی (در سال ۱۹۰۷) متعلق به ۱۴۰۰ پیش از میلاد، بیش از پیش به تقویت نظر او انجامید. در این کتیبه از چهار ایزد نام برده می‌شود که کاملاً مطابق با فرهنگ هند باستان است. این چهار ایزد در نظریه یزدان سه کنش، در کنش نخستین میترا- ورونا (Mitra-Varuna)؛ در کنش دوم ایندرا (Indra)؛ و در کنش سوم ناستیبه (Nasātya) هستند. ایزدان کنش نخست، با کارکردی مقدس، نظم‌بخش و فرمانروا، به طور معمول دارای دو جنبه‌اند: ورونا ویژگی فرمانروایی جادویی و قهار را و میترا ویژگی انسانی و نظم‌بخش و صلح‌خواه را داراست. در کنش دوم ایزد جنگاور ایندرا متصف به جنگجویی و توان جسمی است که در جامعه کهن آریایی سبب شکل‌گیری انجمن مردان جوان و اصول و آیین‌های وابسته به آن شده و به نظر دومزلیل حتی تا امروز نیز باقی مانده است. این کنش تحت نفوذ کنش نخست قرار می‌گیرد. ایزدان کنش سوم کارکردی تولیدی و اقتصادی با جنبه سلامتی، پزشکی، باروری و جنسی دارند که بیشتر مردم عادی را دربر می‌گیرد و به زعم او کمتر از دو کنش نخست متفک‌الشکل است و اشکال متفاوتی به خود می‌گیرد (ستاری، ۱۳۹۲).

۱۳. Mehr

۱۴. نک به: دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل کلمه "مهر"

۱۵. نک به: معین، ۱۳۵۳: ذیل کلمه "مهر"

۱۶. Hur

۱۷. در ایران زمین هیچ معبد مهری که به مهرابه‌های رومی شبیه باشد یافت نشده است، در ایران پیوند مهر و مکان بسیار پیچیده‌تر از روم است؛ در سرزمین زادگاه مهر، این دین از سویی با زردشتی‌گری گره خورده و به این دلیل ماهیتی یکسره اخلاقی به دست آورده است و از سوی دیگر در زمینه‌های پیچیده‌تر دینی به مکان‌هایی با کارکرد تخصصی یافته پیوند خورده است. در واقع آن آمیزه موفق و فراگیری که در دوران اردشیر دوم هخامنشی از هم‌افزایی آیین مهر و دین زردشتی پدید آمد، بعدتر چهار مکان آیینی متمایز را به وجود آورد، یکی هیربدستان بود که به ویژه در دوران ساسانی رواج و اهمیت یافت و دبستان‌هایی برای آموزش عمومی دانش و دین محسوب می‌شد و در دوران اسلامی جای خود را به مکتب و مدرسه داد (تفضلی و آموزگار، ۱۳۷۶: ۱۲۵).
دومی آتشکده بود که کارکردی آیینی داشت و مراسم و مناسک دینی در آن انجام می‌گرفت و این همان بود که در عصر اسلامی به مسجد تبدیل شد. سومی محفل جرگه‌های جنگاوران و مراکز آموزش هنرهای رزمی بود (زورخانه‌ها) که به خاطر ماهیت کارکردش بیشتر با مهرپرستی کهن درآمیخته بود (بهار، ۱۳۹۰: ۱۲-۱۶)؛ این مراکز در گذار از دوران پیشا اسلامی به عصر اسلامی، نسبت به هیربدستان و آتشکده کمتر دستخوش تغییر شدند و همچنان خصلت مردمی و دور از دسترس قدرت سیاسی را حفظ کرد؛ اما همزمان با افول قدرت نظامی ایران و تباهی آیین‌های جنگاوران ایرانی، با ترک و عرب‌شدن این طبقه رسوم آیینی‌اش منسوخ و فرو کاسته شد. چهارمی خورآباد یا خرابات بود که آشکارا ماهیتی ضد اسلامی داشت و مرکز تجمع عیاران و جوانمردان و صوفیان بود، یعنی آن طبقه از مردم که شاید اسلام آورده بودند اما زیر بار تابوهای آن -مانند منع پاده‌نوشی- نمی‌رفتند و همچنان با تأکید بر ارزش‌های دوران پیشااسلامی -مانند جوانمردی و عهدشناسی و دادگری- همچنان به صورت مراکز برگزاری بزم مغانه عمل می‌کردند. در دوران پیش از اسلام احتمالاً این شاخه شاخه‌شدن مکان‌های وابسته به کارکردهای آموزشی، رزمی، آیینی چنین شدید و روشن نبوده است، احتمالاً در آن دوران خود هیربدستان‌ها، آتشکده‌ها و مراکز سپاهیان کارکردهای یاد شده را برآورده می‌کرده‌اند؛ ازین رو یافتن مهرابه‌هایی

به مانند مهرابه‌های رومی در ایران ممکن نیست، زیرا این بدان معنی است که آمیختگی دین زردشتی و آیین مهر در ایران را نادیده گرفتن و دور از نظر داشتن این نکته که تمام کارکردهای جاری در مهرابه‌های رومی، به شکل گسترده‌تر و پیچیده‌تر در ایران زمین مراکز خاص خود را داشته و این همان مکان‌های وابسته به آیین زردشتی بوده است؛ با این نگاه غیاب معابد مهری به سبک رومی در ایران کاملاً معقول و بدیهی است؛ زیرا آیین مهر در ایران به صورت فرقه‌ای برای پرستش یک خدا در زمینه‌ای چند خدایی وجود نداشت بلکه بخشی و گرایشی در دین بزرگ و پیچیده زردشتی به حساب می‌آمد.

۱۸. Water lily

۱۹. مصاحبه با دکتر شهره جوادی، ۱۳۹۶. پژوهشکده نظر (www.nazar.ac.ir).
۲۰. نک به: محمد حسین خلف تبریزی متخلص به برهان، ۱۳۸۴: ذیل کلمه "یلدا"

۲۱. به معنی کلام مقدس، دعا. دعا و وردی که شخص را قادر به تصرف در اشیا و اشخاص می‌سازد. افسون.

۲۲. Pietà

۲۳. کلمه پی‌تتا ریشه ایتالیایی دارد و در اصل، به معنای ترحم است که درد، رنج و اندوه نیز معنی شده و اصطلاحاً به مجسمه یا تابلویی با موضوع مریم مقدس اشاره دارد که فرزند مجروحش را در آغوش کشیده است. از قرون ۷ و ۸ تا ۱۹ میلادی، تابلوها و تندیس‌های فراوانی با این موضوع، به جا مانده است. اکثر این آثار، به‌خصوص کهن‌ترین نمونه‌های آن، با ترکیب‌بندی مثلثی یا مهرابی‌شکل مشابه ترسیم شده است. از میان این آثار که در قالب‌های تندیس، نقش‌برجسته و نقاشی تصویر شده است می‌توان به صحنه‌ای از پینتا مربوط به قرن ۸ میلادی روی سنگ یادبود انقلاب در یک صومعه قدیمی و نقاشی رنگ روغن (قرن ۱۵ م) در موزه ورشو اشاره کرد (جوادی، ۱۳۹۵: ۱۶).

۲۴. Constantin

۲۵. ظروف و آلات و ابزار آیینی که در مهرابه‌های اروپایی موجود است و امروز در سرباه و صحن کلیساها نیز دیده می‌شوند، از جمله چاه و حوضچه آب مقدس، سنگابه‌ای بزرگ برای غسل تعمید، کاسه و جام شراب مقدس، عصا و شمشیر، شنل و کلاه سرخ در مراسم آیینی همه یادگارهای آیین مهر است که تا کنون در مراسم مسیحی بر جای مانده است (جوادی، ۱۳۹۵: ۲۰).

۲۶. سنه یا یسنا نام مهم‌ترین نسک اوستای کنونی است که ۷۲ هات (فصل) دارد و گاهان پنجگانه زرتشت (گاتاها) نیز جزو همین ۷۲ هات به‌شمار می‌آید. در این نوشته‌ها یزدان‌ها به مراسم فرا خوانده می‌شوند و دستورالعمل مراسم داده می‌شود. مانند بقیه نسک‌های اوستا یسنا نیز به صورت سرود نوشته شده‌است.

۲۷. Ahura Mazda

۲۸. Spenta Armaiti: در فرهنگ پهلوی یا همان سپندارمذ، نام یکی از امشاسپندان و در عین حال نام پنجمین روز ماه و دوازدهمین ماه سال معرفی شده است. وی را همان ایزدبانو بسیار قدیمی اسفند دانسته‌اند و گفته‌اند که او را دو امشاسپند دیگر یعنی هورواتات (خرداد) و امرتات (امرداد) همراهی می‌کنند و این سه گروهی از امشاسپندان را می‌سازند که قرینه سه امشاسپند نخستین، یعنی وهمن، وهومن یا همان بهمن (اشه وهیشته) اردیبهشت و خستره ویریه (شهریور) محسوب می‌شوند. سپند آرامئیتی یا همان اسفند به معنی بی‌نقصی و سلامت کامل است، وی محافظ و پاسدار زمین و در عین حال مظهر تمکین، تقوا و عبادت است.

۲۹. Rta

۳۰. یسنا: ۱؛ ۱۲؛ یسنا: ۱؛ ۴؛ یسنا: ۳؛ ۱۴؛ یسنا: ۱۶؛ ۴؛ یسنا: ۱۷؛ ۱۱؛ وندیداد: ۱۸؛ ویسپرد: ۱؛ ویسپرد: ۱۹؛ ۲ و آتشیهرامنیایش بند ۲۰

۳۱. Angra Mainyu

۳۲. اینک آن دو مینوی همزاد که در آغاز در اندیشه و انگار پدیدار شدند، یکی نیکی را می‌نماید و آن دیگری بدی را؛ و از میان این دو، دانا راستی و درستی را بر می‌گزیند (گات‌ها، سرود ۳۰ بند ۳).

۳۳. Zurvan

۳۴. Star of David

۳۵. Kabbalah: قباله، کابالا یا کبالا (به عبری: קַבָּלָה) به معنی لغوی دریافت کردن یا سنت، روشی، مکتبی و طرز فکری عرفانی است که از یهودیت ریشه گرفته است. در یهودیت به یک فرد کابالیست، مکوبال (عبری: מקובל) اطلاق می‌شود. تعریف کابالا براساس پیروان مختلفش متفاوت است. با اینکه این مکتب از یهودیت نشأت گرفته است ولیکن پیروان مسیحی، نوعصری، و

تهران.

- تفضلی، احمد و آموزگار، ژاله. (۱۳۷۶). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*. تهران: نشر سخن.
- جنیدی، فریدون. (۱۳۶۲). *مهر ایرانی*. تهران: نشر بلخ.
- جوادی، شهره. (۱۳۹۵). «پی‌یتا» در مسیحیت و گاوکشی مقدس در آیین میترا چگونگی تداوم باور و هنر آیینی در تاریخ از طریق تحلیل نقش برجسته و نقاشی. *مجله هنر و تمدن شرق*. (۱۱): ۱۵ و ۲۰
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رستم‌پور، سالمه. (۱۳۸۲). *مهرپرستی در ایران، هند و روم*. تهران: خورشیدافروز.
- رضی، هاشم. (۱۳۷۱). *گاه‌شماری و جشن‌های ایران باستان*. تهران: انتشارات بهجت.
- رضی، هاشم. (۱۳۸۱). *آیین مهر (تاریخ آیین راز آمیز میترايي)*. تهران: انتشارات بهجت.
- زین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۴). *تاریخ مردم ایران*. جلد ۱. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ستاری، جلال. (۱۳۹۲). *اسطوره و حماسه در اندیشه ژرژ دومزیل*. تهران: نشر مرکز.
- شایگان، داریوش. (۱۳۵۵). *بت‌های ازلی و خاطره‌های ازلی*. تهران: انتشارات فروزان روز.
- شورای ارتش شاهنشاهی ایران. (۱۳۵۰). *راهنمای رژه*. تهران: چاپخانه وزارت فرهنگ و هنر.
- صمدی، مهرانگیز. (۱۳۷۶). *ماه در ایران از قدیم‌ترین ایام تا ظهور اسلام*. تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله. (۱۳۷۴). *معبد آناهیتا (کنگاور)*. تهران: انتشارات میراث فرهنگی کشور.
- کریستین سن، آرتور. (۱۳۷۸). *ایران در زمان ساسانیان*. ترجمه: رشید یاسمینی، تهران: نشر نگاه.
- کمبل، جوزف. (۱۳۹۴). *قدرت اسطوره، ترجمه: عباس مخبر*. تهران: انتشارات مرکز.
- کومن، فرانس. (۱۳۸۳). *آیین پر رمز و راز میترايي*. ترجمه: هاشم رضی، تهران: بهجت.
- محمدحسین خلف تبریزی متخلص به برهان. (۱۳۸۴). *برهان قاطع*. تهران: باران اندیشه.
- مصاحبه علی نیکویی با دکتر شهره جوادی. (۱۳۹۶)، مرکز پژوهشی نظر.
- هدایت، صادق. (۱۳۵۹). *نیرنگستان*. تهران: توسعه عدالت.
- هرودوت. (۱۳۶۲). *تاریخ هرودوت*. ترجمه: وحید مازندرانی. تهران: علمی و فرهنگی.
- Beck, R.L.(1996). *The Mysteries of Mithras, in*

پيروان علوم خفيه [يکي از دو شاخه «علوم» در تقسيمات قديمي دانش‌ها در نظام آموزش مدارس اسلامي بوده است. شاخه ديگر، يعني علوم جليه، به طب و منطق و هندسه و غيره مربوط است قوانين مشخصي داشت و در کتاب‌ها نوشته و در مکاتب تدريس مي‌شد، ولي علوم خفيه -که علوم غريبه نيز ناميده مي‌شوند- به نیروهای مافوق طبیعت می‌پردازد و اسرار آن در نزد عالمانش پنهان می‌ماند. اگرچه نمی‌توان علوم خفیه و علوم جلیه را به ترتیب به همان متافیزیک و فیزیک ارسطویی ترجمه کرد، اما مشابهت بسیاری بین چنین تقسیم‌بندی‌هایی وجود دارد] آنرا روشی عرفانی برای فهم رابطه بین عین‌سوف [نام خداوند در مرحله قبل از نمایان شدن او است. عین‌سوف می‌تواند به معنی بی‌نهایت یا بدون انتها ترجمه شود. عین‌سوف منبع اصلی الهی تمامی خلقت است که در برابر عین قرار دارد که بی‌نهایت ناچیز بودن است. واژه عین‌سوف از دو قسمت عین (هیچ) و سوف (محدود) تشکیل شده است. ریشه واژه اوهر عین‌سوف (نور عین‌سوف) نیز از همین واژه است] که غیرقابل تغییر، همیشگی و پیچیده است و جهان مادی فانی و محدود (مخلوق) است. کابالا به دنبال فهم ذات دنیا و انسان است. کابالا از متون یهودی سرچشمه گرفت و پیروانش معمولاً از متون یهودی برای توصیف و تفسیر مسائل عرفانی استفاده می‌کنند. دستوره‌های کابالا برای فهم معنی مخفی متون یهودی نظیر تورات و نوشتارهای ربیها نظیر تلمود به کار می‌رود و معنی مخفی عبادت یهودی را بیان می‌کند. پیروان کابالا اعتقاد دارند که کابالا قبل از آمدن ادیان دنیا مورد استفاده قرار می‌گرفته‌است و از ادیان قدیمتر است. به صورت تاریخی اولین نوشتارهای کابالایی در قرن ۱۲ و ۱۳ میلادی در اسپانیا و فرانسه پدیدار شد. در قرن ۱۶ میلادی این نوشتارها دوباره در شهر صدف (Safed) در امپراتوری عثمانی مورد بازبینی قرار گرفت. در قرن ۱۸ کابالا به دلیل جنبش حسیدی به شدت پرطرفدار شد. نگاه کنید به: Wolfson, E.R. (2006) *Venturing Beyond: Law and Morality in Kabbalistic Mysticism*, Oxford University Press.

۳۶: یک جنبش سیاسی و ملی‌گرای یهودی ست که در اواخر سده نوزدهم میلادی شکل گرفت. عمده‌ترین هدف جنبش صهیونیسم، تشکیل میهنی برای یهودیان بود. این جنبش بر منابع تاریخی و مذهبی تکیه دارد که یهودیان را به سرزمین اسرئیل ارتباط می‌دهد. صهیونیست‌های سیاسی، صهیونیسم را پاسخ یهودیان به یهودستیزی می‌دانند. آن‌ها معتقدند که یهودیان می‌بایست هرچه زودتر کشور مستقلی برای خود داشته باشند تا از آزار و خطرات دیگران برای تشکل‌های یهودی در امان باشند. نگاه کنید به: Wylen, Stephen M.(2000) *Settings of Silver: An Introduction to Judaism, Second Edition*, Paulist Press: 392

۳۷: در صحنه قربانی می‌بینیم که میترا گاو را در میان دو پای خود قرار داده و سر او را به عقب کشیده است که این حالت را «نگاهدشت مهری» نامیده‌اند. ۳۸: معبد ضحاک در شمال غرب ایران و در ۱۶ کیلومتری جنوب شرق شهرستان هشتگرد کشف شد.

۳۹: World view

۴۰: Olympus gods

فهرست منابع

- گاتها، سرود ۳۰، بند ۳.
- آموزگار، ژاله. (۱۳۷۴). *تاریخ اساطیری ایران*. تهران: انتشارات سمت.
- بهار، مهرداد. (۱۳۸۱). *پژوهشی در اساطیر ایران*. ج ۴. تهران: انتشارات آگاه.
- بهار، مهرداد. (۱۳۹۰). *آیین مهر و ورزش باستانی ایران*. *مجله حافظ*. (۸۸): ۱۲-۱۶
- بویس، مری. (۱۳۷۵). *تاریخ کیش زردشت*. ترجمه: همایون صنعتی‌زاده. تهران: توس.
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۲۱). *آثار الباقیه عن القرون الخالیه*. ترجمه: اکبر داناسرشت. تهران: نشر کتابخانه خیام.
- پوراوود، ابراهیم. (۱۳۵۶). *یشت‌ها*. تهران: انتشارات دانشگاه

• White, L.M. (1990). *Building God's House in the Roman World: Architectural Adaptation among pagans, Jews, and Christians*, Baltimore & London: The Johns Hopkins University.

J.S. Kloppenborg and S.G. Wilson (eds), Voluntary Associations in the Ancient World. London.

• Gershevich, I. (1959). "Anahid". *Encyclopaedia Iranica* Vol 1. London and Boston.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

نیکویی، علی. (۱۳۹۷). گاوکش در استوره مهر ایرانی. *مجله هنر و تمدن شرق*، ۶ (۲۲): ۱۹-۳۰

DOI:10.22034/jaco.2019.81920

URL:http://www.jaco-sj.com/article_81920.html

